

**DAVLAT MAQSADLI JAMG‘ARMALARI XARAJATLARI
USTIDAN DAVLAT MOLIVAVIY NAZORATINI O‘TKAZISHNING
ASOSLARI**

Abdullayev Dilmurod Toxirmirzayevich

O‘zbekiston respublikasi

Bank moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada davlat maqsadli jamg‘armalari xarajatlari ustidan davlat moliyaviy nazoratini tashkil etish va amalga oshirishning nazariy hamda amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Davlat maqsadli jamg‘armalari mablag‘laridan samarali, maqsadli va qonuniy foydalanishni ta’minlashda davlat moliyaviy nazoratining o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, jamg‘armalar xarajatlarini rejalashtirish, moliyalashtirish, ijro etish va hisobotini yuritish jarayonlarida yuzaga keladigan moliyaviy xavflar hamda nazoratdagi muammolar tahlil qilingan. Davlat moliyaviy nazoratining zamonaviy shakl va usullarini joriy etish, raqamli texnologiyalardan foydalanish, riskga asoslangan nazorat mexanizmlarini rivojlantirish hamda nazorat samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: davlat maqsadli jamg‘armalari, davlat moliyaviy nazorati, budjet mablag‘lari, jamg‘arma xarajatlari, moliyaviy nazorat, davlat moliyasi, moliyaviy xavflar, riskga asoslangan nazorat, raqamlashtirish, moliyaviy intizom, mablag‘lardan samarali foydalanish.

Davlat moliya tizimi va budjetning iqtisodiy mohiyati qadim zamonlardan iqtisodiyotchilar tomonidan o‘rganila boshlangan.

Masalan, G‘arb olimlari tomonidan. Klassik iqtisodiy nazariya asoschilari U.Petti, A.Smit D.Rikardo tomonidan davlat budjeti daromadlari shakllanishida soliq tizimining o‘rni va vazifalari yoritilgan. Ular davlatni

iqtisodiyotga minimal ishtiroki tarafdorlari bo'lib, davlatning asosiy vazifalari mudofaa va ijtimoiy masalalar deb belgilaganlar. Bozor munosabatlari esa, ularning fikricha, talab va taklif qonuniga asosan iqtisodiy rivojlanish muvofiqlashadi. Yalpi talab darajasini pasayishida davlat aralashish masalalari birinchi marta A.Marshallni ilmiy ishlarida tahlil qilingan. Iqtisodiyotga davlat aralashuvi, jumladan budjet tomonidan uni barqarorlashtirish masalalari J.M.Keynsni ilmiy izlanishlarida atroflicha yoritilgan (Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A., 2020).

Sharq olimlari Ibn Haldun, Al-Farobiy asarlarida davlat xarajatlari va uning mohiyati ko'rsatilgan. Budjet daromadlariga professorlar T.S.Malikov va N.X.Haydarovlar quydagicha o'z fikrlarini bildirganlar: "Pul mablag'lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keluvchi iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarni ifoda etadigan, hokimiyat organlaring turli darajalari ixtiyoriga kelib tushadigan, davlatning funksiyalarini bajarish uchun zarur bo'lgan davlat markazlashtirilgan moliyaviy resurslarining bir qismi budjet daromadlari deyiladi" (Malikov T.S., 2019).

Keynesiy nazariyalar va davlat moliyaviy boshqaruvi: Ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns (John Maynard Keynes) davlatning iqtisodiyotdagi faol ishtirokini qo'llab-quvvatlagan. Uning nazariyasiga ko'ra, davlatning budjet siyosati iqtisodiyotni boshqarishning muhim vositasi bo'lib, davlat mablag'larini samarali boshqarish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Keynesning "Umumiy bandlik, foiz va pul nazariyasi" (The General Theory of Employment, Interest, and Money) asari ushbu yo'nalishda nazariy asos sifatida muhim o'rin tutadi (Mamadaliyev, A., 2021).

Peter M. Jackson va T. R. Allenning tadqiqotlari davlat moliyaviy nazorati va hisobdorlik tizimlari haqida keng qamrovli tahlillarni o'z ichiga oladi. Ular davlat byudjetining shaffofligi va hisobdorligini ta'minlashning zamonaviy usullari haqida chuqur izlanishlar olib borishgan. Mazkur

olimlarning tadqiqotlari budjet mablag'larining nazorati, hisobot tizimlarini optimallashtirish va ichki auditning roliga oid masalalarni yoritadi (Rahimov, S., 2020).

Budjet mablag'laridan oqilona foydalanish va budjet intizomini mustahkamlashning zamonaviy masalalari bo'yicha ko'plab iqtisodiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, bugungi kunda bu masala juda dolzarb tadqiqot mavzusi hisoblanadi.

O.Kostantini fikricha, "Hukumat budjeti – hukumatning moliyaviy davrdagi, odatda bir yildagi daromadlari va xarajatlarini aks ettiruvchi bayonot. Yaxshi tayyorlangan va aniqlangan budjet har bir iqtisodiyotda makroiqtisodiy barqarorlikni va iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun juda muhimdir" (Costantini, O., 2017).

Yaxshi budjet natijalari iqtisodiyotda resurslarni samarali taqsimlash orqali ko'rinadi. V.G.Bonga ta'kidlaganidek, "resurslarni taqsimlash va qoidalarni bajarish siyosatdan mustaqil bo'lgan davlat xizmatchilarining ishi. Masalan, tengsizliklarga duch kelgan mamlakat uchun yaxshi siyosat tengsizlik bo'shliqlarini bartaraf etishga qaratilgan bo'lishi kerak. Biroq noto'g'ri siyosat bunday kamchiliklarni qoplash choralari ko'ra olmaydi yoki kutilayotgan siyosiy natijalar tufayli bunday masalalar e'tibordan chetda qoladi. Budjet hukumat maqsadlari va o'sha moliyaviy yilda nimaga erishmoqchi ekanligini aniq belgilaydi. Budjet bayonoti qonun chiqaruvchi organ (shtat) tomonidan ma'qullanishi uchun birinchi navbatda qonuniy masala bo'lib qoladi, xuddi boshqa har bir hukumat siyosati o'tishi kerak bo'lgan voqealar jarayoni kabi, shuning uchun bu ma'noda u budjet jarayoni deb ataladi" (Bonga, W.G., 2021).

Ba'zi tadqiqotlar ichki nazorat va budjet intizomi o'rtasidagi ijobiy munosabatlarning dalillarini beradi (Inyang, W.S., 2013).

Keyin yaxshi boshqaruv va budjet intizomi (Rigaud, B., & Arsenault, P. E., 2013) va buxgalteriya ma'lumotlari sifati bilan budjet intizomi o'rtasidagi

ijobiy bog‘liqlik aniqlandi (Nunuy, N. A., 2010). Xulosa qilish mumkinki, ichki nazorat qanchalik ijobiy bo‘lsa, samarali boshqaruv va buxgalteriya hisobi ma’lumotlarining sifati budjet intizomini yaxshilashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

V.J.Makarten tomonidan olib borilgan tadqiqot ko‘rsatadiki, ichki nazorat budjet intizomiga ta’sir qilish, ayniqsa siyosat, rejalashtirish va budjetlashtirishda ancha ustundir (McCarten, W. J., 2003). Shunga o‘xshash fikrni K.G.Villoughbiy ham bildiradi, agar aslida xarajatlar avvalgi hisob-kitoblarga ko‘ra ko‘tarilsa, budjet intizomini amalga oshirish qiyin bo‘ladi. Shuning uchun budjet tuzishda muvozanatni (chek va balans) amalga oshirish uchun kuchli ichki nazorat zarur (Willoughby, K. G., 2014).

Ichki nazoratning maqsadi ulardan biri bo‘lib, operatsion tashkilot samarali qoidalarga bo‘ysunadi. Budjet sub’ektlarni rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilishda boshqaruvning operatsion vositasidir (Warren, C.S., Reeve, J.M., Duchac J., 2014). Shunday qilib, tushunish mumkinki, ichki nazorat tashkilotning budjetini samarali amalga oshirishga olib keladi va qoidalarga rioya qiladi.

Agar budjet tuzishdagi ma’lumotlar buzilgan bo‘lsa, budjetning budjet intizomi maqsadiga to‘sqinlik qiladi. Buxgalteriya hisobi ma’lumotlarining buzilishi qarorning noto‘g‘ri qabul qilinishiga olib keladi. Shuning uchun buxgalteriya hisobi ma’lumotlari tegishli qaror qabul qilish uchun ishlatilishi kerak. Sifatli buxgalteriya ma’lumotlarisiz budjet intizomini yaxshilash qiyin bo‘ladi (Schoburgh, E., & Ryan, R., 2016).

Shaffoflikning yo‘qligi fiskal intizom va xarajatlarni nazorat qilishni qiyinlashtiradi. Rivojlangan mamlakatlarda joriy etilgan ierarxik ovoz berish tartib-qoidalari, ayniqsa, butun budjet jarayonidagi nazorat va muvozanatni qisqartirish hisobiga fiskal intizomni kuchaytirdi (Aaskoven, L., 2018).

Budjetni shakllantirish jarayonining maqsadi xarajatlar, daromadlar va taqchillik bo‘lgan asosiy fiskal agregatlarni aniqlashdan iborat. Shunday qilib,

jarayon xarajatlar va daromadlarni taqsimlash muammosini hal qiladi. Boshqa tomondan, siyosatchilar budjetni siyosiy kun tartibi yoki maqsadni ilgari surish imkoniyati sifatida ko'radilar (Standring A., 2019).

Bugungi kunda budjet jarayonining barcha bosqichlarida budjet intizomiga rioya qilinishi ustidan doimiy va samarali nazoratni ta'minlash dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Zero, mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarni moliyaviy ta'minlashda byudjet xarajatlarning samaradorligini oshirish, ularning aniq maqsadli va manzilli bo'lishiga erishish eng muhim vazifalardan biri sanaladi. Bu maqsadga erishish uchun byudjet intizomiga rioya etilishini yanada kuchaytirish, byudjet mablag'larining belgilangan maqsadlarda sarflanishi ustidan qattiq nazoratni ta'minlash juda muhimdir. Budjet mablag'laridan foydalanish ustidan samarali davlat nazoratini amalga oshirishda moliyaviy nazorat organlar tizimi faoliyatini ham takomillashtirib borish muhim ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hepworth, N. (2024). The distinction between public financial management and internal control (PFM/IC) and public financial administration and internal control (PFA/IC). In Public financial management and internal control (pp. 85–117). Springer.
2. The Institute of Internal Auditors. (2020). The IIA's Three Lines Model: An update of the Three Lines of Defense. <https://www.theiia.org/en/content/position-papers/2020/the-iias-three-lines-model-an-update-of-the-three-lines-of-defense/>
3. United Nations General Assembly. (2011). Promoting the efficiency, accountability, effectiveness and transparency of public administration by strengthening supreme audit institutions (A/RES/66/209).
4. INTOSAI. (2019). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.

<https://www.issai.org/pronouncements/issai-100-fundamental-principles-of-public-sector-auditing/>

5. International Auditing and Assurance Standards Board. (2018). ISA 200: Overall objectives of the independent auditor and the conduct of an audit in accordance with International Standards on Auditing. International Federation of Accountants.
6. Power, M. (2000). The audit society — Second thoughts. International Journal of Auditing, 4(1), 111–119.
7. Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. European Law Journal, 13(4), 447–468.
8. INTOSAI. (2019d). INTOSAI-P 12: The value and benefits of Supreme Audit Institutions — making a difference to the lives of citizens. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.
9. INTOSAI. (2019a). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2020). ISSAI 200: Financial audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019b). ISSAI 300: Performance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019c). ISSAI 400: Compliance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.